

Српске земље у Средњем веку

У свом делу „Спис о народима“ византијски цар, писац и историчар Константин VII Порфирогенит (945-959), за разлику од других римских и грчких хроничара који су описивали сеобу Словена и Авара, посебно пише о досељавању Срба на Балкан. Он каже да Срби нису дошли као освајачи, већ по позиву тадашњег византијског цара Ираклије почетком VII века. Наводно, цар Ираклије је понудио Србима солунску област (Сервија), али се њима то није допало, па су по договору са царем кренули северно, ка Дунаву, но онда се опет предомислили и замолили цара за друге државе, те су добили приморску област уз Јадранско море и читаво подручје до реке Саве које је било опустело због најезде Авара.

Од тада до данас, Срби су, уз пуно сеоба и премештања, углавном та подручја Балкана и насељавали, са честим променама својих главних градова, а самим тим и величина територија својих држава. Током Средњег века, главни градови Срба били су: Рас, Скадар, Дриваст, Бар, Улцињ, Котор, Звечан, Скопље, Призрен, Охрид, Ужице, Крушевац, Сталаћ, Ново Брдо, Београд и Смедерево и сви ти градови су у склопу данашње Србије или бивших република Југославије, осим Скадра и Дриваста који су у данашњој Албанији. Током владавине Стефана Душана (1331-1355) српско царство је заузимало и велике делове Грчке: Македонију (осим Солуна), Тесалију и Епир, те се трагови српске културе могу наћи и на том подручју. Након пада српске средњовековне државе под власт Турака (освајањем Смедерева 1459. године), сеобе народа с ових простора преко Саве и Дунава и северније, учиниле су да своје споменике културе и трагове постојања Срби оставе и на данашњој територији Мађарске.

У сталној борби за самосталност и државност, Срби су, од самог почетка, угледајући се и на уметност са Запада и на уметност са Истока, стварали свој лични израз, али се о аутентичним културно-уметничким делима у архитектури, сликарству, скулптури, цивилном и војном градитељству, па и у књижевности, може говорити тек када се са описмењавањем учврстило Хришћанство почев од IX до XI века иако је прво покрштавање, сматра се, забележено већ у VII веку.

Преднемањички период

Срби су се на Балкан доселили организовано под својим кнезом. Рани Средњи век, као и у свим деловима Евроазије обележили су династички сукоби и борбе за превласт, па се исто дешавало и међу српским владарским породицама. Осим тога, Србе су дочекали вечити покушаји Византије да намеће превласт, као и јако, освајачко бугарско царство, а током IX века и насељавање Угара, уз северне границе, па тада почиње вишевековно српско сналажење и борба за опстанак међу тим силама.

Од приморских српских покрајина Паганије, Захумља, Травуније, Дукље до Рашке и Босне у унутрашњости, прва која се развила је Дукља (од XI века зове се Зета), највероватније јер су придошли Срби ту већ наишли на уређене градове дотадашњег ромејског становништва. Први, нама познати, дукљански владар почетком XI века био је краљ и данас светитељ Јован Владимир. Владари Зете подизали су у Приморју цркве које су због утицаја „каролиншке ренесансе“, као и црквене уметности Француске и утицаја

бenedиктинаца из Италије, пратиле предроманички стил. Данас су углавном већински урушене, а неке од њих су:

Рушевина, али са сачуваним звоником испред припрате, **Црква Богородице Крајинске** поред Скадарског језера (Црна Гора), коју је подигао краљ Јован Владимир у својој престоници крајем X и почетком XI века.

Манастир светих Сергија и Вакха код Скадра (Албанија) је из XI века. По „Летопису Попа Дукљанина“ ту су били сахрањени зетски краљеви Војислав, Михаило и Бодин, а у XIII веку цркву су обновили краљица Јелена Анжујска и њени синови Драгутин и Милутин. Данас је разорена црква због бујица реке Бојане.

Манастир Светог Архангела Михаила на Превлаци, полуострву у тиватском заливу, у Боки (Црна Гора). Подигнут је у XI веку, а Свети Сава је одредио овај манастир за седиште Зетске епископије одмах по добијању црквене аутокефалности, 1219. године. У XV веку архиепископија је измештена на Цетиње.

Црква Светог Томе у Кутима (Црна Гора) из X или XI века. Била је и живописана, али су фреске које су преостале пренете у музеј у Херцег Новом.

Црквица у Панику код Требишњице (Босна и Херцеговина) била је осликана сличним фрескама и као и црква у Кутима, доказ је да је изражени романички стил ипак пратио и утицај византијске уметности тог времена.

Црква Светог Ђорђа у Подгорици, некада Рибници (Црна Гора), подигнута је између X и XI века и сматра се да је у њој први пут крштен Стефан Немања. Фреске су из каснијег периода (XVI-XVII век).

Црква Светог Михаила у Стону, на полуострву Пељешцу (Хрватска) је подигнута у другој половини XI века. Ктитор је српски краљ Михаило I Воислављевић (1050-1081) који је од папе Гргура VII добио краљевску круну, па је то било прво међународно признање српске државе уједињених Зете, Травуније, Захумља и Рашке. Ова црква нам је најзначајнија јер је у њој сачувана фреска у једној ниши, први и једини портрет владара из преднемањинског периода.

Након смрти следећег владара Зете, Бодина, сина Михаиловог, долази до пропадања Зете. Сукобе у династији искористио је Стефан Немања, рашки жупан, који протерује преостале чланове владајуће породице и након успешних упада у градове (поштедео је само град Котор) присаједињава Зету са Рашком, а потом у даљим походима започиње потпуно нову епоху у историји српске државности, цркве и културе.

Династија Немањића

Довољан је само поглед на задужбине родоначелника лозе Немањића - Стефана Немање да би се потпуно разумео и његов животни пут: од удеоног владара Рашке, као четвртог, најмлађег брата, самим тим и с најмањим предусловима за политичку надмоћ међу

осталом браћом - рашким жупанима које је подржао цар Манојло Комнин, преко одлучног преузимања иницијативе и борбе за превласт, након чега Немања као победник постаје велики жупан, а потом креће у нову борбу – увећање територија српских земаља и ослобађање од вазалства под византијским царем, до препуштања својој побожности у дубокој старости, смрти и канонизације у цркви као Светог Симеона Мироточивог.

У почетку свог управљања делом Србије, он обнавља стару **Цркву Светих Апостола Петра и Павла** код Новог Пазара и током целе владавине врло му је важна као прва Рашка епископија. У њој је крштен по други пут, тј. миропомазан у православну веру, ту је одржан Сабор против богумила у кризном тренутку, у тој цркви је препустио престо сину Стефану Првовенчаном и, на крају, ту је примио и монашки постриг. Не зна се тачно када је црква саграђена, али се сматра да је ранохришћанска богомоља ту постојала још у VI веку, па је на територији Србије најстарији црквени споменик. У византијском је стилу и током векова је више пута реконструисана, те јој се и архитектонска форма мењала. Зна се да постоје четири слоја фресака, осликаваних од IX до XIII века.

Манастирска Црква Светог Николе у Куршумлији, коју Немања подиже од 1159. до 1166. године, наговештава почетак стварања нове државе која ће вековима јачати и трајати. За разлику од осталих Немањиних задужбина ова црква је од опеке, још увек по узору на византијски стил архитектуре, али са два звоника подсећа и на романичке елементе градње, налик Катедрали Светог Трифуна у Котору. Наводно, зидање **Манастира Пресвете Богородице** код Куршумлије, а потом и ове цркве посвећене светом Николи изазвало је раздор између Немање и његове браће.

Манастир Ђурђеви Ступови код Новог Пазара Немања је изградио 1170/71. године након победе у сукобу са браћом који је довео до битке код Пантина. Тријумфално је подигнут на брду, за разлику од свих осталих задужбина које су Немањићи углавном зидали у долинама, шумама, скровитим, прелепим пејзажима... По предњим торњевима висине 20 метара је и добио назив, а осталим грађевинским елементима наговештава почетак Рашког стила у српској средњовековној архитектури и „златно доба“ у зидном сликарству. Уједно, та црква, посвећена светом Георгију, коме је Немања желео тако да се захвали на чудесном избављењу из пећине у коју су га заточила браћа, позната је по томе и што је једина у којој је лично он одредио стил и распоред живописа. У XIII веку краљ Драгутин, праунук Стефана Немање, дао је да се ослика припрата цркве, а и ктитор је капеле коју је изградио у улазној кули, где је након смрти и сахрањен. Ту је насликан хоризонтални родослов Немањића, почев од оснивача Немање. Фреске у цркви су слабо очуване, у лошијем су стању од живописа Драгутинове капеле, јер је црква пуно пута током векова паљена и рушена, а већину фресака су, на покретним носачима, конзерватори у XX веку пренели и изложили у Народном музеју у Београду.

Најзначајнија Немањина задужбина у Србији, саграђена јужно од града Краљева, а северно од Рашке, код Ушћа на Ибру, несумњиво је **Манастир Студеница**. Њу Немања подиже у периоду од 1186. до 1196. године. Како је тих година учествовао у једном устанку са Угарима и Венецијанцима против византијског цара, надајући се ослобођењу од вазалства и претрпео неуспех, одведен је у Цариград као заробљеник. Дипломатским вештинама успео је тада да опет успостави добре односе са царем Манојлом и, вративши

се у Србију, по узору на цркву која га је у Цариграду опчини́ла лепотом, посвећену Богородици Добротворки, почиње да зида своју задужбину посвећену истој Заштитници. Студеница није зидана на већ постојећој богомољи из прошлости. Из житија знамо да је Немања изабрао место тамо где је, до тада, волео да иде у лов на звери. По томе и по стилу, којим се остварује аутентично архитектонско и уметничко ремек-дело тог времена, очигледно је колико има симболизма у Немањиној улози у вечности српског народа. Споља грађена од скупоценог мермера, у романичком стилу, што се камене пластике тиче, а опет у унутрашњој концепцији верна православном византијском стилу, Студеница је наговестила стварање јаке државе коју ће и карактерисати равнотежа између Запада и Истока и вековна борба да се у тим различитостима оствари као независна целина. Црква је живописана 1208/09, о избору уметника и о програму фрескописа одлучивао је син Растко, тада већ монах Сава, након смрти Симеона Немање. Иако је с временом уништаван и руиниран, ипак величанственом сценом „Распећа Христовог“ на западном зиду, живопис светли неизрецивом лепотом и данас, осам векова после настанка пред очима наших великих предака. Манастир Студеница је већ по оснивању преузео све важне улоге друштва у настојању стварања озбиљне државе. Брзо је постао центар верских, политичких, националних, књижевних, законодавних, уметничких, медицинских збивања. Иако, пре свега, планиран као гробна црква владара, до данас је манастир остао институција српског народа са вечним континуитетом сведочења историје и културе нације. Током векова попримао је величину града, јер су Немањићи и други великодостојници дограђивали своје задужбине. Немањин унук краљ Радослав у XIII веку доградио је припрату, у истом веку подигнута је мала Црква Светог Николе, а краљ Милутин је оставио и своју задужбину Цркву Светог Јоакима и Ане. Постоји један бакорез из XVIII века урађен по наруџбини патријарха Арсенија IV Шакабенте, на ком се види да је било бар четрнаест цркви у комплексу манастира. Данас се у Студеници можемо поклонити моштима Светог Симеона Немање, његове супруге Преподобне Анастасије, краља Стефана Првовенчаног, краља Радослава...

Врхунац Немањине духовности при самом крају његовог живота представља одлука да са сином Савом и уз помоћ финансија које је обезбедио син и краљ Стефан Првовенчани обнови и развије **Манастир Хиландар** на Светој Гори ради остваривања самосталности државе и цркве путем међународног признања. Хиландар је имао велику улогу од самог почетка у односима Србије и Византије; најважнији црквени великодостојници су градили свој ауторитет служећи у том манастиру; међународно дипломатско представништво средњовековне Србије до данас остаје ризница сачуваног културног, законодавног, историјског, теолошког блага. Симеон и Сава почели су са обновом старе постојеће цркве, коју је крајем XIII века срушио краљ Милутин и на тим темељима саградио данашњу, посвећену Вавдењу Пресвете Богородице, а спољну припрату је доградио кнез Лазар Хребелјановић у XIV веку.

Уз бисере државности, вере и културе Студеницу и Хиландар које су нам завештали Немања и његови синови као трећу драгоценост у низу важности традиције задужбинарства морамо поменути **Манастир Жичу**. Жича се налази између Краљева и Матарушке Бање. Цркву су од 1208. до 1215. градили Стефан Првовенчани док је још био велики жупан и његов брат Свети Сава. Посвећена је Вазнесењу Христовом. Проглашена је архиепископијом када је Свети Сава добио аутономију српске цркве (1219.), а Стефан

био овенчан круном од папе Хонорија III и самим тим добио званично, међународно признање државе. Жича је зато одређена као краљевска црква-архиепископија под којом је било десет српских епископија. По предању, у њој је крунисано седам српских краљева и добила је у народу име „седмоврата“ јер су иза сваког краља зазидана врата на која би ушао пре крунисања, а избијана нова за његов излазак. Први живопис Жиче планирао је и уметнике довео Свети Сава, али од фресака из тог периода је остало јако мало. Паљена и рушена више пута и обнављана је у више наврата, па је сада у цркви живопис који је из доба обнове краља Милутина. Због сеобе народа, померања граница државе, Жича је често била напуштана и опустела, али су јој се Срби увек враћали са истом потребом да пригрле погледом њену лепоту. У склопу манастира постоји и мала црква посвећена Светом Теодору Тирону и Теодору Стратилату из XIV века, као и Црква Светог Саве, коју је подигао владика Николај Велимировић у XX веку.

Синови краља Стефана Првовенчаног Радослав, Владислав и Урош I преузимали су краљевску круну један од другог. Најдуже је владао Урош I, а тај период био је доба јачања економске и културне моћи државе, а експанзионистичке тежње ка ширењу граница нису биле приоритет. И даље у стилу Рашке школе потомци Немање остављали су прелепе задужбине.

Манастир Милешеву код Пријеполја подигао је краљ Владислав око 1234. године и посветио је Вазнесењу Господњем. Сматра се да је слушао савете свог оца Стефана и стрица Саве поштујући правила Рашког стила. Могуће је да је Сава већ тада изразио жељу да у тој цркви буде сахрањен и зато је са пуно пажње грађена и осликавана на позлаћеној позадини, мада је, када му је стриц Сава преминуо, краљ Владислав накнадно дозидео спољну припрату за Савин гроб. Уметници оригиналног стила су врло зналачки и раскошно насликали можда најверодостојније и најлепше портрете владарске породице, али свакако највише плени фреска „Белог Анђела на гробу Христовом“ остављајући посматраче немима пред заувек чистом и блиставом лепотом Архангела Гаврила. Краљ Владислав сахрањен је у својој задужбини, а мошти Светог Саве у XVI веку су, из освете српском народу после једне побуне, Турци из Милешеве пренели у Београд и спалили на Врачару желећи да заувек угуше култ Немањића и тиме угасе борбени дух српског народа. Краљ Урош I отишао је корак даље од свог брата и претходника на трону са избором уметника за осликавање сопствене задужбине што се тиче давања слободе да изразе свој уметнички осећај, оригиналан и ренесансан за то доба. Наиме, задужбина Уроша I **Манастир Сопотани** заувек ће за многе познаваоце и љубитеље уметности остати врхунац „златног доба“ монументалног српског фреско-сликарства. Боје, тонови и сведеност као и достојанственост фигура могу се једноставно упоредити са извором чисте светлости која хармонијом даје живот. Нарочито се истиче композиција „Успења Богородице“ својом надземаљском лепотом, а и фасцинантном величином, јер покрива око 30 квадратних метара западног зида. Код Новог Пазара, на извору реке Рашке краљ Урош I је подигао цркву вероватно између 1259 и 1268. године и посветио је Светој Тројици. Желео је да то буде његова гробна црква и заиста, у осликаној припрати сахрањена је његова мајка Ана Дандоло, а у наосу храма су гробови краља Уроша I и његовог доживотног, искреног пријатеља архиепископа Јоаникија I. Цар Стефан Душан је у XIV веку доградио отворену припрату са високим звоником, а затим и украсио фрескама.

Како је у доба краља Уроша I цветала уметност, ширило се и задужбинарство: подигнута је **Црква Светих Апостола** у Пећи, чији је ктитор архиепископ Арсеније I; **Манастир Морача**, на подручју данашње Црне Горе, са познатим, дивним фрескама из житија светог Илије (и најлепшом од свих „Гавран храни пророка Илију“), а ктитор је Стефан, син најстаријег Немањиног сина Вукана; затим **Манастир Градац**, на падинама планине Голије, задужбина краљице Јелене Анжујске, супруге Уроша I и мајке краљева - Драгутина и Милутина. Интересантна је архитектура Богородичине цркве (Благовештења) манастира Градац, јер на фасади, осим уобичајених романичких елемената Рашког стила, има и готичких елемената, чиме је посебно естетски испоштовано француско порекло тадашње врло вољене краљице Јелене. На ктиторској сцени су приказани заједно краљ Урош I и краљица Јелена, јер је вероватно и он учествовао у изградњи задужбине. Ипак, у двојној гробници храма сахрањена је само краљица Јелена. У манастирском комплексу је и мала црква Светог Николе, која је можда и старија од Богородичине.

Краљ Стефан Драгутин је имао сукоб са својим оцем Урошем I и одлука да на силу преузме власт током читавог живота му је оптерећивала савест, те се уз пуно кајања при крају живота замонашио и умро као монах Теоктист. Доба хармоније са млађим братом Милутином трајало је док је мајка Јелена Анжујска била жива, а у помирењима браће при сукобима често је учествовао и мудри, образовани, утицајни архиепископ Данило II. Краљ Драгутин је обнављао задужбине својих предака, сахрањен је у Немањиним Ђурђевим Ступовима, али је оставио као ктитор и **Манастир Светог Ахилија Лариског**, у Ариљу. Црква је у Рашком стилу и делом подсећа на сликарство у Урошевим Сопоћанима. Најпознатија по лепоти је фреска „Плавог Анђела Гаврила“ из композиције Благовести. У цркви је сахрањен Драгутинов син Стефан Урошић, који је умро као млади монах Стефан, а због чуда његових моштију црква га је прогласила светитељем. Старији Драгутинов син Владислав II требало је по договору браће Драгутина и Милутина да преузме престо, ког се у корист брата након једне телесне повреде Драгутин одрекао уз уговор склопљен на Сабору у Дежеву да Милутина неће наследити његови синови већ Драгутинови. Међутим, можда наш најмоћнији и најсвојеволјнији владар краљ Милутин имао је сасвим супротне планове. Највећи ратник и освајач међу Немањићима, али и најдарежљивији ктитор српске цркве био је краљ Стефан Урош II Милутин. Надмашио је по годинама владавине и свог оца Уроша I, а државу је значајно проширио. Бар 40 задужбина је оставио, обновљених, новоизграђених, осликаних за 40 година владања. Његова главна задужбина је **Бањска**, грађена између 1312. и 1318. године, код Косовске Митровице. Иако и даље романичким стилем спада у Рашки стил, са фасадом од тесаника белог, плавог, црвеног мермера слаганих у виду шаховског поља и камене пластике по узору на Студеницу, виде се и наговештаји новог стила који прати владавину краља Милутина. Како је центар краљевства померен ка југу Балкана, стил грађења цркви опет се враћа узорима из Византије и романички елементи полако нестају. Дворски сликара краља Милутина били су Михајло и Евтихије Астрапа и препознатљив је њихов стил Ренесансе Палеолога на задужбинама које су од XIV века сведоци Милутинових промена и на личном и на политичко-војном делу његове краљевске функције. Само неке од њих су: над старом **Црквом Богородице Љевишке** у Призрену, 1307. године, краљ Милутин подиже нову; већ поменути **Цркву Јоакима и Ане** у Студеници осликали су исти краљеви сликари, а по стилу судећи и Жичу, при обнови; **Манастир Светог Ђорђа** у Старом Нагоричану код Куманова, подигао је 1313. у ком се касније, 1330. године, његов син краљ Стефан

Дечански помолио пред своју најуспешнију битку у животу коју је водио против бугарског цара Шишмана код Велбужда; **Грачаницу** код Приштине 1315. године; **Манастир Светог Никите**, код Скопља, **Хиландарску цркву**, на Светој Гори, а зна се и да је краљ Милутин подигао две цркве у Солуну, у Цариграду болницу, а у Јерусалиму **Манастир Светих Архангела**. Не могу се набројати све задужбине краља Милутина, а тај нови Вардарски или Српско-византијски стил у архитектури и фреско-сликарству ширио се услед исте потребе за задужбинарством и међу све моћнијом властелом и црквеним великодостојницима. Најутицајнији свакако у то време био је Архиепископ Данило II, можда и најтајанственија личност у српској историји. Био је Архиепископ, писац, велики ратник у борбама за заштиту Свете Горе од каталонских гусара, ктитор, поуздани саветник краљице Јелене Анжујске, краља Драгутина, краља Милутина, краља Стефана Дечанског, на крају и светитељ. Столовао је у **Магличу** и зна се да је тај утврђени град обновио, богато опремио грађевине и довео их до савршене лепоте. Такође, ктитор је **Цркве Богородице Одигитрије**, коју је подигао око 1330. уз **Цркву Светих Апостола**, чији је ктитор архиепископ Арсеније I и **Храм Светог Димитрија**, чији је ктитор ахиепископ Никодим, у Пећи, а данас у склопу комплекса Пећке Патријаршије коју је као целину и формирао архиепископ Данило II, повезавши три пећке цркве великом припратом. У Пећкој Патријаршији је након смрти и сахрањен, а мошти краља Милутина су у цркви Свете Недеље, у Софији, у Бугарској, где су из Бањске пренете пред најезду турске војске да би биле заштићене од скрнављења.

Након смрти моћног краља Милутина долази до грађанског рата. Иако је можда у почетку планирао да власт препусти свом сину Стефану Дечанском или можда касније и млађем сину Константину, а не како је обећао сину свог брата Стефану Владиславу II, пред смрт, краљ Милутин није именовао свог наследника. Стефан Дечански је морао прво са братом од стрица да води рат, а онда да преузме државу свог оца. Осим што је то период када већ велику улогу у одлукама, сукобима, сплеткама на двору има богата властела, краљ Стефан Урош III Дечански је вероватно најупамћенији Немањић по својој трагичној судбини. Док је краљ Милутин био вазал Златне хорде, његов син је седам година био талац на двору монголског владара Ногаја, а по повратку, сукоб са оцем Милутином довео га је до новог заточеништва у Цариграду и делимичног ослепљивања, док му је крај владавине обележио сукоб са сином Стефаном Душаном, чије одлуке су му и одузеле живот. Ипак, остао је упамћен као добар владар и ратник, јер се након битке код Велбужда Србија на међународној сцени поставила као најјача сила на Балкану, када се и Византија повукла, одустала од напада и уместо Србије уназдила Бугарску. За краљем је остала ктиторска задужбина **Манастир Високи Дечани**, код Пећи, црква посвећена Вазнесењу Господњем, тј. Христу Пантократору. Он није доживео да је види завршену, тј. његов син Стефан Душан завршио је преостале радове. Дечани су по стилу изградње и због фасаде од скупог мермера и с романичко-готичком каменом пластиком повратак Рашкој школи, али с неуобичајеном висином храма тог времена, од око 30 метара, објашњава своје име Високи Дечани. Остао је запис да је извесни главни градитељ фра Вита из Котора зидао храм пуних осам година. Живописан је око петнаест година од стране неколико фрескописаца. Сматра се да је на зидовима високе цркве преко хиљаду несагледивих сцена и неколико хиљада појединачних фигура те то овај прелепи храм издваја од свих византијских и српских храмова грађених кроз све векове. У писаној хрисовуљи краљ Стефан Дечански оставио је податак да је и сам Свети Сава иницирао некада изградњу храма на том месту.

У храму су сахрањене мошти Светог краља Стефана Дечанског и његове сестре Свете Јелене Дечанске (Ане Неде).

У време краља Стефана Уроша IV Душана, који је опет, као и његов отац, власт преузео на силу, све српске земље су се подигле на ниво моћног царства. На заслугама својих предака и својим личним из успешно изведених битака Стефан Душан шири територију, а и подиже значај српске цркве са архиепископије на патријаршију, политички се замеривши византијској цркви. Цариградска патријаршија зато изазива црквени раскол. Ипак, ктитор и велики дародавац као и његови преци Немањићи, цар Душан остао је веома поштован на Светој Гори јер је једнако помагао све манастире, заправо био је апсолутни заштитник свих Светогораца. Такође, осим што је завршио Високе Дечане након смрти свог оца, обновио **Манастир Трескавац** код Прилепа, почео да зида **Манастир Матејча** близу Куманова, а по његовој смрти завшили су га царица Јелена и цар Урош V, изградио је и своју задужбину **Манастир Светих Архангела**, код Призрена. Поред главне цркве у том комплексу је била и Црква Светог Николе. У лепоту и раскош Душанове задужбине не можемо да сумњамо, морала је бити лепа, бар колико и Дечани. Ипак, већ у XVII веку Турци су је до темеља порушили, а материјал цркве искористили да изграде Синан-пашину цамију у Призрену. У XX веку историчар Радослав Грујић пронашао је остатке манастира и ископао мошти цара Душана. Његовим трудом и пожртвованошћу оне су сачуване и данас им се можемо поклонити у Цркви Светог Марка, у Београду.

Јака и моћна властела у време Душановог царства градила је обилно своје задужбине. Немогуће их је укратко набројати, али неке од најлепших су: **Каранска Бела Црква**, код Косјерића, задужбина жупана Петра Брајана; **Добрун**, код Вишеграда задужбина жупана Прибила; **Цркву Светог Николе** у Љуботену у Скопској Црној Гори подигла је властелинка Даница; **Манастир Лесново**, тј. Цркву Светих Архангела код Злетова подигао је деспот Јован Оливер, над старом црквом Светог Гаврила Лесновског; **Цркву Светог Николе**, у Псачи, код Криве Паланке подигао је севастократор Влатко и много је још светлих задужбина на Косову и Метохији и у данашњој Северној Македонији. Честе су у њима фреске на којима је глорификован цар Душан и његова породица, а владао је и велики култ обожавања Архангела Михаила из захвалности „врховном ратнику“ за доба успешних освајачких ратова српског царства.

Цар Душан умро је изненада 1355. године у месту Ђавол. Његов престо наслеђују супруга царица Јелена, њихов син Стефан Урош V, а делове Епир и Тесалију, проглашава својим царством Симеон-Синиша Урош VI Палеолог, Душанов полубрат по оцу. Када је Симеон-Синиша умро, престо је наследио син Јован Урош Немањић Палеолог, који је абдицирао у корист рођака, а, у ствари, под јаким утицајем доброг монаха Атанасија са Метеора одлучио је да се и он посвети својој духовности и замонаши и остао је познат као велики ктитор, градитељ и дародавац манастира на грчким Метеорима, који су заиста процветали у доба његовог утицаја. Што се Свете Горе тиче, након смрти цара Душана, настављају царица Јелена и цар Урош V са одржавањем манастира и помагањем монаштву. Када је цар Урош поделио своју власт са најутитајнијом породицом Мрњавчевића, тј. Вукашину дао краљевску круну Македоније и прогласио га својим савладарем, а његовог брата Јована Угљешу назвао деспотом Серске области, старање о Светој Гори преузео је деспот Угљеша. С једнаком пажњом и с љубављу као цар Душан давао је монаштву све

повластице и манастирима богате дарове. Дипломатским преговорима успео је да делимично измири српску и цариградску цркву, али све политичке детаље изгладио је тек кнез Лазар Хребелјановић (1375. године).

Дакле, након смрти цара Душана десила се дезинтеграција власти и самим тим, због настале државне слабости, упади непријатеља су постајали све чешћи и фаталнији. И Вукашин и Угљеша Мрњавчевић визионарски су препознали највећу опасност од турске експанзије и припремали су се за одбрану. Нису наишли на разумевање код других хришћанских владара у окружењу, а ни код српске властеле. Одлуком да сами са својим војскама крену у Маричку битку 1371. године, браћа су кренула у смрт, а самим тим, после 16 година каквог-таквог одржавања Душановог царства, од његове смрти 1355. до 1371, наследио се трагични крај моћне средњовековне Србије.

Расцветале лозе Немањића на зиду у Дечанима и зидовима других задужбина престале су да се гранају славним пупољцима - потомака и наследника династије, која је од XII до XIV века стварала Србију.

После Немањића

Иако је изненадна смрт цара Стефана Душана спречила да крене у свој поход на Цариград и тиме своју царску титулу над Србима овенча и „васељенском“ византијском царском круном и поред тога што су великаши тог доба почели да присвајају и отимају територије, а и упркос томе што је спољни непријатељ надирао, црквено градитељство и сликарство су и током тих нестабилних година остваривали велика уметничка достигнућа.

Мрњавчевићи, већ се сматрајући и наследницима Немањића, јер цар Урош V није добијао наследника, осећају и потребу да остављају задужбине са ктиторским композицијама налик династији Немањића. Краљ Марко завршио је **Марков Манастир** код Скопља након погибије свог оца Вукашина у Маричкој битки (1371.). Обновио је и проширио цркву **Манастира Светог Арханђела**, у Прилепу, затим и **Цркву Светог Николе** у Нуру (**Шишевски Манастир**), а његов брат Андреаш саградио је **Цркву Светог Андреја** (1389.) на обали реке Треске. Као што је некада краљ Милутин имао своје омиљене дворске сликаре Михаила и Евтихија Астрапу, у овом периоду истичу се фрескописци митрополит Јован, његов брат Макарије и монах Григорије.

Међутим, под надирањем Турака, центар српске територије се опет помера ка северу и почињу да се истичу друге породице као обласни господари: кнез Лазар Хребелјановић, позивајући се на порекло своје супруге Милице из лозе Немањића (од оца Вратка Немањића Вукановог праунука), има тенденцију да обнови Царство Немањића као Стефан Лазар, сматрајући себе њиховим наследником. У Босни се због родбинских веза са Немањићима тако изјашњава и Твртко Котроманић, а у тој борби за превласт јаку позицију држала је и моћна породица Бранковић. Како се и уметници са истока повлаче ка централном, моравском делу српске земље, у другачијим условима развија се и нови, изразито декоративни, аутентични српски стил у црквеној уметности - Моравска школа.

Манастир Раваница код Ћуприје задужбина је кнеза Лазара (зидан од 1375. до 1377.), посвећена Вазнесењу Христовом. За разлику од Рашке школе, у Моравском стилу се појављује нови приступ каменој пластици; па су разноврсни облици око прозора и улаза, по мотивима, богати и детаљни у обради. Једнако детаљно и префињено је и сликарство, па се види пуно украса на драперијама људи и светитеља. Лепота, изражена на сваком аспекту цркве ограђене зидом са кулама, као да је била прва мера духовности за приближавање „небеском“ миру, пред надолазећом турском силом. Данас се у цркви можемо поклонити моштима кнеза Лазара, као и моштима преподобног Ромила Раваничког, ученика Светог Григорија Синаита.

Црква Лазарица у Крушевцу је такође задужбина кнеза Лазара (око 1375.), дворска је црква и део Кнежевог града. Грађена је раскошним комбиновањем опеке и камена. Живопис никада није имала.

Манастир Горњак код Браничевског Ждрела подигао је 1379. такође кнез Лазар, за Светог Григорија Синаита и монахе исихасте. Црква је посвећена Ваведењу. Исихазам, мистични талас духовности и религије који је у том периоду прекрио Лазареву земљу, имао је јак утицај на молитвени живот, стил живота, а наметнуо је и посебни, надреални приступ Боју на Косову, заувек култном у српском народу.

Манастир Љубостиња код Трстеника је задужбина супруге кнеза Лазара, кнегиње Милице и посвећен је Успењу Пресвете Богородице. Подигнут је после 1387. године. По избору кнегиње цркву је осликавао фрескописац монах Макарије, поменут у низу живописаних цркви око Прилепа. Након Маричке битке, пошто је остала удовица, Јелена, супруга Угљеше Мрњавчевића, замонашила се у манастиру Љубостињи и постала монахиња Јефимија. За њом, након Косовске битке, удовица Милица придружила јој се као монахиња Евгенија, али су обе наставиле да помажу деспоту Стефану у владарским пословима. Једном приликом, дипломатском вештином, заједно су успеле да на Бајазитовом двору оправдају деспота Стефана од оптужби за издају у вазалству и тако му сачувају живот. Мошти обе Светитељке су у цркви, где им се можемо поклонити, а када су обе сахрањене, деспот Стефан је преузео мошти Свете Петке из Љубостиње и пренео их у свој Београд. Наиме, мошти Свете Петке селиле су православне цркве широм Балкана током постепеног надирања Турака Османлија, а кнегиња Милица је након молбе султану Бајазиту успела да те драгоцене мошти једно време задржи у Србији.

Манастир Манасија или **Ресава**, код Деспотовца, задужбина је деспота Стефана Лазаревића, грађен од 1406. до 1418. године. Црква празнује Свету Тројицу и по висини је блиска Високим Дечанима. Око цркве је велелепна тврђава са једанаест кула. Сликарство је монументално, драперије модерне и у духу тог времена, ликови продуховљени, достојанствени и дубоко замишљени и ниједна црква се не може похвалити богатством орнаментике и украса као црква манастира Манасије. Најпознатија је по лепоти осликаних „Светих Ратника“ у наосу цркве. То потпуно описује и прати пут славног витеза деспота Стефана и велике битке у којима је учествовао, а које су га учиниле познатим у целом Свету и равноправним са најмоћнијим владарима тог доба. Манастир је познат и по преписивању књига, када се нарочито придавала пажња исправљању превода аутентичних текстова са грчког на словенски језик у смислу извесних граматичких промена и

трансформације српског правописа, као и историји, у којој је деспот Стефан тражио своје далеко царско порекло. У то време, до писмених Срба долазе и књиге преведене с грчког језика и најпопуларнији је био роман о Александру Македонском.

Моравској школи припадају и бројне величанствене задужбине властеле тога доба:

Манастир Сисојевац, задужбина исихасте монаха Сисоја у близини манастира Раванице; **Манастир Дренча**, код Крушевца чији је ктитор монах Доротеј; **Манастир Велуће** такође код Крушевца, задужбина непознатог властелина; **Нова Павлица**, код Рашке, задужбина је властелина Стефана и Лазара Мусића, синова челника Мусе и Драгане (монахиња Теодосија, сестра кнеза Лазара, која је у тој цркви и сахрањена); **Манастир Рамаћа**, код Страгара, задужбина непознатог свештеника и његовог брата; **Манастир Копорин**, код Велике Плане, задужбина је непознатог ктитора, али по стилу фрескописања могло би се претпоставити да су је осликали сликари из групе митрополита Јована Зографа и брата Макарија; **Манастир Каленић**, код Трстеника подигао је протовестијар Богдан. Црква је једна од најлепших у Моравском стилу, по раскошној фасади и посебном лириком фрескописа. Најпознатија је по фресци „Свадба у Кани Галилејској“ и њеној симболици обичајног и хришћанског у гестовима младенаца; **Манастир Враћевшница**, код Горњег Милановца, задужбина је великог челника Радича Поступовића и подигнут је пред сам пад Српске Деспотовине.

Деспот Ђурађ Бранковић, син Вука Бранковића и Маре, ћерке кнеза Лазара, као легитимни наследник деспота Стефана Лазаревића није имао могућности да настави црквено градитељство. Остао је упамћен као врло несрећни владар и на политичком, ратничком и породичном плану. Угари су му одмах одузели град Београд, па је центар своје државе пребацио у град Смедерево на Дунаву, који је грађен дуго, пуних једанаест година, у тешким условима за поданике. Границе су се брзо смањивале и средином XV века деспот Ђурађ је изгубио све поседе.

Након коначног пада Смедерева 1459. године, наследници тада већ покојног деспота Ђурђа, тј. његови синови, унуци и народ окупљен око њих повукли су се северно од Саве и Дунава, ка Срему, који је подразумевао и делове Угарске. Они воде борбу против Турака, али у тим условима настављају и црквено градитељство, пратећи моравско-рашке стилове у скромнијим верзијама, уз новине које су подразумевале промену културног подручја.

Црква Светог Николе у Старом Сланкамену важи за најстарију из тог периода и по предању ктитор је деспот Вук, унук Ђурђа Бранковића.

Манастир Крушедол почетком XVI века подиже владика Максим такође унук Ђурђа Бранковића и то је први манастир у низу фрушкогорских манастира.

Током тих година подижу се **Велика Ремета**, **Гргетег**, **Врдник**, **Шишатовац**, **Хопово**, **Привина Глава...**

Сматра се да је током XVI и XVII саграђено око 35 манастира на подручју Фрушке Горе, али су током времена неки порушени.

Срби су насељавали и друге делове данашње Војводине, Банат и Бачку, па се по паду Смедерева и ту наставља зидање богомоља. На подручју данашње Румуније су **Манастир Ходош** код Арада, који је подигла српска племићка породица Јакшића, али данас припада Румунској православној цркви и **Манастир Бездин** код Темишвара који је такође подигла породица Јакшића, а у Србији су **Манастир Војловица**, код Панчева; **Манастир Месић**, код Вршца, **Манастир Ковиљ**, код Новог Сада, **Манастир Бођан**, код Сомбора... У Славонији су сачувани: **Манастир Ораховица**, код Пакраца; **Манастир Лепавина** код Бјеловара; **Манастир Гомирје**, код Огулина...

И поред померања граница и пада под турску власт није престало зидање богомоља ни у јужној Србији. Током XV, XVI и XVII веку зидају се и касније повремено обнављају: **Манастир Светог Прохора Пчињског** код Врања у коме су мошти Светог Прохора; **Манастир Светог Јована Богослова – Поганово**, код Димитровграда; **Манастир Девич**, у Дреници на Косову и Метохији; **Манастир Црна Река** код Тутина; Манастир **Темска**, код Пирота; Повољан период био је у XVI веку када се обнавља Пећка Патријаршија под патријархом Макаријем Соколовићем (1557.године), а потом и Жича, Морача...

У источној Србији подигнути су: **Манастир Свете Тројице**, код Књажевца задужбина деспота Лазара сина Ђурђа Бранковића; **Манастир Буково**, код Неготина; **Манастир Вратна**, код Неготина; **Манастир Тумане**, код Голупца, у коме се чувају мошти Светог Зосиме Синаита...

Код Чачка, у Овчарско-кабларској клисури уз реку Западну Мораву, од XIV века, груписано је више манастира: **Ваведење**; **Вазнесење**; **Преображење**; **Свете Тројице**; **Сретење**; **Благовештење**; **Илиње**; **Јовање**; **Никоље** и **Успење Пресвете Богородице**. Манастири су током времена рушени и обнављани, а посебно се око њихове обнове у XX веку заузимао Свети Владика Николај Велимировић.

Манастир Рача код Бајине Баште је такође бисер Западне Србије, као и **Манастир Жежевица**, код Чачка; **Манастир Троноша**, код Лознице; **Манастир Пустиња**, код Ваљева; **Манастир Ћелије**, у Лелићу, код Ваљева; **Манастир Чокешина**, под Цером; **Манастир Каона**, код Владимираца; **Манастир Боговађа**, код Лајковца...

Под Турцима се у централним деловима Србије зидају и следећи манастири: **Тресије**, под планином Космај; **Раковица**, код Београда; **Рајиновац**, код Гроцке; **Сланци**, код Београда...

На територији Старе Херцеговине и данашње Црне Горе српски народ уз борбу против Турака подиже и манастире и цркве у духу прошлих времена: **Манастир Завала**, у Поповом пољу, код Требиња; **Манастир Житомислић**, код Мостара задужбина је породице Милорадовић-Храбрин; **Манастир Свете Тројице** у Пљевљима; **Манастир Тврдош**, код Требиња у Републици Српској, који су Венецијанци срушили у XVII веку и обновљен је у XX веку; **Манастир Пива**, у Плужинама; **Цетињски Манастир**, подигао је владар Зете у XV веку Иван Црнојевић, а у обновљеној цркви чувају се мошти Светог Петра Цетињског; **Манастир Острог** код Никшића у коме се можемо поклонити моштима Светог Василија Острошког; **Манастир Савина**, код Херцег Новог подигао је херцег

Стефан Вукчић Косача, а у њему су сахрањене мошти Јелене Немањић Шубић, полусестре цара Стефана Душана...

У Далмацији данашње Хрватске и у Западној Босни истичу се: **Манастир Крка**, који је, сматра се, подигла сестра цара Душана Јелена Шубић над задужбином краља Милутина; **Манастир Крупа** код Обровца (Хрватска); **Манастир Рмањ**, у Мартин Броду (Босна и Херцеговина) подигла је по предању ћерка Ђурђа Бранковића Катарина, супруга Урлиха Цељског; **Манастир Гомионица** између Бањалуге и Санског Моста, основали су га монаси Милешеве; **Манастир Моштаница** код Босанске Дубице; **Манастир Липље** код Теслића; **Манастир Тавна** код Бијељине; **Манастир Озрен**, код Маглаја; **Манастир Ловница**, код Шековића; **Манастир Папраћа**, код Зворника...

Велика сеоба Срба 1690. године, под српским патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, потпуно је опустела Рашку и подручје Косова и Метохије. Бежећи од турског тлачења, Срби су тада морали да се привикну на законе Хабзбуршке аустријске монархије која је потпуно преузела Угарску. Привикавајући се и на културу, након позног византијског стила у градитељству српске цркве, нагло се намећу промене кроз правила Барока, који је плод католичке противреформације. Прва српска барокна црква је **Георгијева црква** у Будимпешти. Током XVIII века зидају се и српске цркве у Сентандреји и Будимској епархији (**Саборна црква Успенија Пресвете Богородице** или **Београдска катедрала**, као и цркве: **Благовештенска**, **Ћипровачка**, **Пожаревачка**...) и све су грађене у барокном стилу, пре свега, увек са високим барокним звоничима. У том периоду и у обнављаним манастирима уносе се барокна обележја (Крушедол, Шишатовац, Хопово...), а најмонументалнија је **Црква у Сремским Карловцима**, изграђена над старијом црквом из турских времена на иницијативу митрополита Павла Ненадовића по архитектонским плановима који су стигли из Беча. Примећује се промена и у осликавању тих цркви, а иконостаси постају високи, пажљиво и орнаментално дрворезбарени и на више нивоа, са пуно икона. Сликари прате барокни стил, који с временом прелази у Класицизам и Реализам. У XIX веку у духу самог времена све ближег ослобађања од Турака и деликатне српске политике, српски владари су и даље у градитељству култури пратили стил са Запада (**Саборна Црква** у Београду, завршена око 1840. године). Ипак, дух Романтизма доноси носталгичну потребу за повратак изворима, тачније за обнову континуитета са традиционалним, нарочито с аутентичном лепотом Моравске школе.

Топчидерску цркву, у Београду кнез Милош Обреновић подигао је 1834. године по узору на Манастир Враћевшницу; **Вазнесењска црква** у Београду подигнута је 1863. године по налогу кнеза Михаила Обреновића и подсећа на Манастир Раваницу; **Црква Светог Спиридона** у Трсту, у Италији, грађена је од 1861. до 1869. године и по саветима патријарха Јосифа Рајачића зидана је за Србе у православном стилу као и **Богородичина црква** у Скопљу (1835.); **Саборна црква** у Нишу (1872.) и многе друге. Враћање српско-византијском стилу видљиво је и на **Преображенској цркви** у Панчеву из 1878. године; **Новој Саборној Цркви** у Крагујевцу из 1880. године; **Цркви Светог Николе** на Новом гробљу у Београду (1893.) и на многим другим.

Почетком XX века још снажније повезивање са владарима из династије Немањић покушао је да оствари краљ Петар I Карађорђевић тако што је одлучио да на Опленцу, у Тополи,

сагради маузолеј-цркву династије Карађорђевић. **Црква Светог Ђорђа** грађена је у византијском стилу, са фасадом од мермера, а зидови су украшени мозаицима (као у време царева Златног доба Византије), рађеним по сценама и фигурама из српских средњовековних манастира. У крипти је до сада сахрањено 28 чланова династије Карађорђевић почев од мајке Војда Карађорђа и самог Војда.

Тридесетих година XX века изграђена су још нека монументална здања.

Црква Светог Марка на Ташмајдану, у Београду подигнута је 1939. године и до изградње Храма Светог Саве била је највећа београдска црква. Грађена је по узору на цркву манастира Грачанице. У наосу се можемо поклонити моштима Цара Душана, а у крипти цркве су сахрањени чланови династије Обреновић.

Храм Светог Саве на Врачару, у Београду почео је да се гради 1894. поводом обележавања 300 година од спаљивања моштију Светог Саве (1595.). Балкански ратови и Први светски рат успорили су остварење планова, а коначно, тридесетих година XX века усвојен је нацрт архитекти Богдана Несторовића и Александра Дерока да Храм буде изграђен по узору на цариградску Свету Софију. 1935. године саграђена је мала Црква Светог Саве, као привремена, а до почетка Другог светског рата зидови основе Храма били су изграђени до висине 8 и 12 метара. Тек 1984. промена дотадашње власти омогућила је повратак овом пројекту. У данашње време Храм Светог Саве висок преко 60 метара је завршен и украшавање унутрашњости је приведено крају.

Дуго, вишевековно постојање Срба на простору Балканског полуострва оставило је свакако још пуно трагова и бисера културе, много више од поменутих у овом тексту. Јак и неизбрисив је утицај Династије Немањића-оснивача српских земаља, српске цркве и зачетника културе српске нације и после девет векова, што доказује потреба и пожртвованост некада већине, а некада мањине људи, да се и у најтежим временима сачува корен из ког се разгранео српски народ. Задужбине, манастири, цркве зидају се где год има Срба и у данашње време. Религиозни људи као и људи који нису религиозни, а које привуче лепота црквеног градитељства, сликарства и светиња, с једнаким поштовањем и уживањем посећују стара и нова здања, а осећања и утисци који их тада обузму наведу их и на потрагу за сазнањем о пореклу таквог израза вере и културе. Зато је важно да Срби знају да одговарају на постављена питања о својој прошлости, да не забораве места где су наши преци стварали своје породице, верујући у људе и у правду Бога. Најважније је посебно наглашавати и неговати знање о присутности, макар и само тренутно-историјској, на оронутим зидовима и избледелим фрескама, у подручјима у којима зло у људима упорно покушава да избрише непрекидни ток српске духовности и државности.